

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és
Társadalomtudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Ajkay Alinka

Pázmány Péter vitairatai

A habilitációs értekezés tézisei

Budapest

2022

I. Az értekezés témafelvetése

Pázmány Péter életművét sokan számos aspektusból vizsgálták már, ebben a dolgozatban a kontroverz művekkel foglalkozom, a polemikus munkák kapcsán igyekeztem több, lényeges dologra felhívni a figyelmet. A korábbi szakirodalmi gyakorlattól eltérően nem kizárólag kronologikusan, hanem hitvitabokrok szerint tekintem át és elemzem a különböző műveket. A hitvitabokrok tárgyalását kiegészíti több recepciótörténeti fejezet, a legújabb szakirodalmi áttekintésen túl történeti recepcióvizsgálatot is végeztem. Pázmány korától kezdődően a kortársak, majd az utókor véleménye a polemikus munkákról, majd a 19. században létrejövő szakirodalmi kategóriák és ezekben Pázmány helye mind-mind számos tanúsággal szolgált.

A modern értelemben létrejövő irodalomtudomány kanonizációs folyamatába is illeszkedő életmű által jut el Pázmány a tudományos leíráshoz, életművének – és ezen belül a vitairatoknak – teológiai, irodalomtörténeti szakszövegekben való meghatározásáig, s kerül bele az akadémiai kánonba. A hitvitabokrok elemzésén túl, ezt a folyamatot is bemutatom az értekezésben.

II. Az értekezés felépítése

Az értekezés Pázmány Péter vitairatainak szakirodalmi recepciójával kezdődik. Ezt követően egy hosszabb fejezet foglalkozik polemikus művek általános áttekintésével, ebben a részben kerülnek bemutatásra a hitvitabokrok, az ezekhez tartozó kontroverz iratok, a fejezet végén pedig Pázmány hitvitáinak legjellemzőbb retorikai, stiláris elemeit gyűjtöttem össze.

A következő nagyobb egységben az 1605-ben megjelent *Tíz bizonyág* című vitairat részletesebb elemzését olvashatjuk. Ez a mű Pázmány egyik legkorábbi polemikus munkája, az értekezésben alaposabban vizsgálom a forráshasználatot, valamint ebben a részben található még további két fejezet. Az első a grazi jezsuita könyvtárban őrzött és Pázmány által használható Luther-kiadásról, a második pedig egy lehetséges vizsgálati szempontról, a műben ábrázolt nőalakokról szól.

Az értekezés ezután következő két nagyobb részében további két vitairat részletesebb tárgyalása következik: elsőként az 1607-ben kiadott *Keresztyéni felelet*, másodjára pedig az 1609-es *Calvinus hiszekegy Istene* című munka. Mindkét polemikus mű esetében

az átfogó, bemutató-elemző fejezet után Pázmány forráshasználatának a részletező bemutatása következik, mivel a módszer és a művek használata alapvetően eminens szakmai kérdés, amely régóta foglalkoztatja a kutatást.

A további fejezetekben a fő hangsúly a recepciótörténeten van. Először a Pázmány főművének tartott *Kalauz* első kiadásának megjelenése után, az erre reflektálva kialakuló hitvitabokorról esik szó. Az ezt követő két fejezet recepciótörténeti: az első a 17-18. századi, a második a 19. századi szövegekkel foglalkozik. Ugyanis Pázmány hitvitázó műveivel a kortársak után folyamatosan foglalkoznak a közvetlen utódok, majd a kései polemizálók, egészen a 19. század végéig komolyan vitába szállnak vele, írnak róla. Az összegzés előtti utolsó fejezet ezzel szorosan összefügg, mivel Pázmány személyének és életművének az útját tekinti át, azt a folyamatot, amely által a teológiai, történeti, irodalmi nemzeti kánon részévé válik.

III. Az értekezés főbb tézisei

Pázmány Péter vitairatairól most első ízben készült átfogó, monografikus igényű összefoglalás. A téma természetesen folyamatosan foglalkoztatta és foglalkoztatja a kutatókat, ám a pázmányi életmű olyan nagy, hogy e tárgykörön kívül is bőven lehet fontos, lényegi kérdéseket vizsgálni, elemezni. A szakirodalomban számos olyan munkát találunk, amely valamelyik résztémával, a polemikus művek egyes darabjaival foglalkozik különböző szempontokból. Azonban valamennyi vitairatot érintő átfogó munka talán csak kettő van, az egyik Sík Sándor¹ monográfiájának fejezete, a másik Hargittay Emil² disszertációja. Az előbbi nagyon jó alap, ám az időközben eltelt több, mint nyolcvan év, s különösen az időközben elindult kritikai kiadássorozat számos filológiai eredményt hozott; míg az utóbbi monográfia a *Kalauz* középpontba állításával tekinti végig a vitairatokat. A vitairatokra vonatkozó egyes részvizsgálatokon és elemzéseken túl a kritikai kiadás előrehaladtával elérkezett az ideje annak, hogy összefoglalóan bemutassuk e műfajcsoportot, amely

---

¹ Sík Sándor, *Pázmány az ember és az író*, Bp., Szent István Társulat, 1939.

² HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újraírása*, Bp., Universitas kiadó, 2019.

jelentős hatással volt a 17. századi Magyarországon oly általánossá vált vitairadalom kialakulására.

Ennek a munkának a legfőbb újdonsága az elődökhöz képest mindenekelőtt az, hogy átfogóan tekinti át Pázmány polemikus munkásságát, több különböző szempontból. Nem időszakokra bontva láthatjuk a vitairatokat, hanem hitvitabokrok szerint, a vitapartner(ek) személyéhez hozzáfűzve. Ezenkívül a korábbi főként történeti, teológiai áttekintések mellett szövegközelibb elemzések is találhatóak benne. A retorikai alakzatok, eszközök használatának stilisztikai elemzése éppúgy megjelenik benne, mint az egyes hitviták szövegszerű, akár mikrofilológiai alaposágú vizsgálata. Pázmány két különböző vitairatának részletes, idézetekkel bőségesen alátámasztott példáival való bemutatásán keresztül láthatjuk az idézési technikát, Pázmány különböző módszereit a vitapartnerek szövegének átvételére.

A dolgozat a vitairatok historiográfiai elemzésével kezdődik, a modern szakirodalom áttekintésével. Ezután a leghosszabb elemző fejezet következik, Pázmány kontroverz életművének átfogó csoportosítása, a vitairatok általános elemzésével. A történeti, művelődéstörténeti, teológiai összefüggések megvilágításán túl a szövegek stiláris, retorikai bemutatása is ebbe a fejezetbe került.

A továbbiakban Pázmány első átfogó vitairatának elemzése következik. A *Tíz bizonyság* amiatt olyan speciális Pázmány polemikus életművében, mivel nem valaki ellen íródott, nem egy konkrét vitapartner, vagy egy konkrét mű ellen, hanem ez egy átfogó hitvédelmi munka. Pázmány megkísérli az összes eretnekséget és tévelygést áttekinteni ókortól a saját koráig, félelmetes apparátusát mutatva meg felkészültségének, olvasottságának. Ez az alapvető kontroverz munka lesz majd a gerince a *Kalauznak*, a III. könyvbe dolgozza bele Pázmány, a teljes mű mintegy negyven százalékát teszi ki, a legjelentősebb fejezetté válva ezzel. Ez az egyik olyan fejezet, amellyel a leginkább vitáznak a protestáns ellenfelek.

A következő nagyobb egységben a Gyarmati Bíró Miklós ellen írott *Keresztyéni felelet* került elemzésre. A 16–17. század egyik fontos polemikus témája a szentek tisztelete, a bálványozás, a képtisztelet. Ez a hitvita azért jelentős, mivel a vitázók fontos teológiai alapfogalmakat kényszerültek magyar nyelven megalkotni, Pázmány ezen a téren is inspirálta a korszak protestáns hittudósait, hiszen ők is rákényszerültek, hogy pontosan fogalmazzák meg saját hittételeiket. Ugyanis saját maga is a Monoszlóy (a kiindulásul szolgáló, védelmezett munka szerzője) által nem pontosan megfogalmazott magyar nyelvű

teológiai szakkifejezéseket akarhatta pontosítani, hogy a félreérthető, pontatlan, félremagyarázható megfogalmazás ne lehessen céltáblája a protestáns ellenfeleknek. 1613-ban aztán ez a hitvita is belekerül a *Kalauz* szövegébe, a 13. könyvbe, Pázmány immár csak a teológiai szempontból fontos lényegét közli itt, a személyeskedő megjegyzéseket, gunyoros hangnemet mellőzi.

Az ezután sorra kerülő fejezet a Kálvin legfőbb teológiai hagyatéka, az *Institutio Christianae religionis* ellen írott *Az nagi Calvinvs Ianosnac hiszec egy Istene* című munkát elemzi és mutatja be. Ennél a műnél is – ahogyan a fentebb említett *Keresztyéni feleletnél* – számos példán keresztül láthatjuk Pázmány hivatkozási módszerét, amelynek ilyenén részletező bemutatása elsőként valósult meg a szakirodalomban. Ez a kontroverz írás több szempontból is rendhagyó a pázmányi életműben. Elsősorban azért, mivel a munka, amivel vitázik fél évszázaddal korábbi, illetve a vitapartnerül választott személy már nem él, érdemi válasza nem számíthatott, feltehetően Pázmánynak nem is ez, nem a konkrét vita, hanem az olvasók meggyőzése volt a célja. Azután azért is egyedülálló, mivel egy szokatlan, új stiláris megoldást választott Kálvin munkája cáfolására. A műfaji újítás, az, hogy kilép a hitviták megszokott stiláris keretei közül, nem újdonság, hiszen például az Alvinczi Péter ellen írott

Öt szép levél is stílárisan egyedülálló a hosszú vitairodalomban a maga bravúros parodisztikus kátéformájával. Ám ez a legrafináltabban megírt, vagy ha úgy tetszik, a legdurvább hangvételűnek is mondott polémiája, a *Calvinus hiszekegy Istene* ismételtelen teljesen más műfaj. A retorika eszközeivel egy feje tetejére fordított *Credót* alkot. Tehát nem a szokványos módon, az eredeti, cáfolni kívánt mű struktúrája mentén halad, ebben az esetben jóval hosszabb művet kellett volna alkotnia, ám valószínűleg hatásosabbnak, figyelemfelkeltőbbnek tartotta, hogy ezzel a kicsavart narrációval egyszerre vette célba a tanítót és a tanítást. A *Kalauz* 1613-as kiadásába természetesen beépítette ezt a művét is, ám a hangnemen sokat finomított, csak a teológiai érvelést tartotta meg.

A továbbiakban a nyugat-dunántúli evangélikusok elleni hitvitabokor részletes elemzése található, ezekkel a szövegekkel viszonylag keveset foglalkozott idáig a szakirodalom, noha lényeges állomása a pázmányi kontroverz munkáknak. Szövevényes hálózatát láthatjuk a vitázó feleknek és a műveknek, új, fontos szereplők kerülnek megvilágításba, például Pázmány mellett Balásfi Tamás. Az evangélikusok fellépése és teológiai elveik megfogalmazása pedig azért lényeges, mivel ebben az

időszakban szilárdul meg a két nagy protestáns egyház különválása, nézeteik különbözősége.

Az utolsó három fejezet korabeli recepciótörténeti áttekintéssel kezdődik, ez a közvetlenül Pázmány utáni generáció vitáival kezdődik, akik még mindig Pázmány érveiből indulnak ki vagy éppen vele vitáznak. A további évszázadok pázmányi recepcióját áttekintve néhány meglepő újdonsággal is találkozhatunk, ilyen például a 19. század utolsó harmadában Toldy István körül zajló polémia, aki a jezsuiták elleni támadása során nyilatkozott rendkívül elítélően Pázmányról és a működéséről. Erre a támadó írásra aztán különböző válaszok érkeztek, a több évszázaddal korábbi hitviták hangnemét idéző modorban. A legutolsó részben pedig arról olvashatunk, hogy miként került bele Pázmány személye és életműve a nemzeti kánonba. Annak ellenére kerül bele, hogy nyelvújítás előtti szerzőről van szó, megindul irányába egy nagyfokú tudományos érdeklődés, amelynek csúcspontja majd a századfordulós összkiadás lesz.

A hitvita-műfaj Pázmány életművének egyik fontos része, ő maga talán a legfontosabb feladatának tartotta a meggyőzést, akár a más valláson lévők áttérítéséről van szó, akár a saját vallásán lévők megtartásáról. Az életmű egészét tekintve is – az

erkölcsi útmutatást nyújtó prédikációk és a hitélet más művei (pl. *Imádságos könyv*, Kempis-fordítás) mellett – a leghangsúlyosabb a polémia mennyiségileg is. Ráadásul ez az a műfaj, amelynek hatása szinte azonnali és konkrét, Pázmány életében már bőségesen megtapasztalhatta, milyen hatása van meggyőző erejének, hatására sorra rekatolizáltak a nagyobb birtokokkal rendelkező családok, így jelentős létszámmal növekedett a katolikusok száma az országban.

Jelen összefoglalás bemutatja a vitairatok kommunikációs, retorikai és újraírási sajátosságait, s megragadja a Pázmány által tudatosan kialakított írói stratégiát, amely a különböző felekezetek irányában megnyilvánult.

IV. A szerzőnek az értekezés témájában megjelent publikációi

1. PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és rövid intézés a török birodalomról és vallásról*, s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Pázmány Péter Művei, 2).

2. *Pázmány forráshasználata a Tíz bizonyág című vitairatban = Textológia és forráskritika, Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, PPKE BTK, Piliscsaba, 2006, 31-39.

3. PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyág (1605): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. AJKAY Alinka, közreműködők BÁTHORY Orsolya, VARSÁNYI Orsolya, Universitas-EditioPrinceps, Bp., 2012 (Pázmány Péter Művei, 5).

4. *Pázmány Péter Tíz bizonyágának jegyzetkötetéről = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban, Tudományos konferencia Miskolc, 2011. május 25-28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc, 2012, 255-261.

5. *Egy hipotézis és néhány bizonyág = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerkesztette és lektorálta AJKAY Alinka – BAJÁKI Rita, Mondat Kft, Vác, 2013, 13-17.

6. *Vae mihi: Egy 17. századi epigrammáról = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., Reciti Kiadó, 2015, 269–274.

7. *Nőalakok követendő és elvetendő példái Pázmány vitairatában = Nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány irodalmi műhely. Lelkiségtörténeti források, 10), 13–22.

8. PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet a megdűcsőült szentek tiszteletirül, értünk való könyörgésekrül és segítségül hívásokrul (1607)*, s. a. r. AJKAY Alinka, Bp., Universitas Kiadó, 2016 (Pázmány Péter Művei, 8).

9. *Ki a jezsuitákkal! – háromszáz éves hazugságok = Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Bp., 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 14.), 209–216.

10. „*Calvinus megvallja*” Pázmány Kálvin-hivatkozásairól = *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk.

SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely – IMRE Mihály, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2018, 267– 276.

11. „*Morgók nyelveskedése*” – *Pázmány és a nyugat-dunántúli evangélikusok = A dialógus formái a magyar régiségben*, szerk. FARMATI Anna, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2021 (Egyetemi Füzetek, 45), 69–82.

12. PÁZMÁNY Péter, *Calvinus hiszekegy Istene (1609)*, s. a. r., jegyz. AJKAY Alinka, Bp., Universitas Kiadó, 2021 (Pázmány Péter Művei, 12).